

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

О. С. Пономарьов

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ДИСЦИПЛІНИ**

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

*(для студентів 6 курсу заочної форми навчання
та слухачів другої вищої освіти
спеціальності 7.05070203 «Електричний транспорт»)*

**ХАРКІВ
ХНАМГ
2012**

Пономарьов, О. С. Конспект лекцій з дисципліни «Основи психології та педагогіки» (для студентів 6 курсу заочної форми навчання та слухачів другої вищої освіти спеціальності 7.05070203 «Електричний транспорт») / О. С. Пономарьов; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 28 с.

Автор: О. С. Пономарьов

Рецензент: канд. пед. наук, доцент О. О. Жигло

Рекомендовано кафедрою мовної підготовки, педагогіки та психології,
протокол № 2 від 27.10.2010 р.

З М І С Т

Передмова	4
Предмет психології. Зв'язок з іншими науками	4
Діяльність	6
Спілкування	7
Особистість	9
<i>Основи диференціальної психології. Темперамент. Характер . . . . .</i>	11
Темперамент	11
Характер	12
Здібності	13
Основи соціальної психології	14
<i>Пізнавальні процеси . . . . .</i>	15
Відчуття	16
Сприймання	17
Увага	18
Пам'ять	19
Мислення	20
Уява	22
Емоційно-вольова сфера людини	23
Педагогіка як наука	25
Джерела	27

ПЕРЕДМОВА

Курс психології та педагогіки являє собою складову частину загально-гуманітарної підготовки студентів. Психологія та педагогіка тісно пов'язані між собою і складають наукову основу процесів навчання та виховання. Найважливіші знання з основ психології, такі, як структура діяльності людини, психологічні особливості процесу спілкування, зміст та механізми пізнавальних процесів різного рівня психічної організації, являють собою теоретичну та практичну підставу педагогіки. Саме тому у даному конспекті лекцій знанням з курсу загальної та педагогічної психології приділяється найбільше уваги.

Конспект лекцій адресований студентам 6 курсу заочної форми навчання та слухачам другої вищої освіти спеціальності 7.05070203 «Електричний транспорт», які вивчають даний курс згідно з навчальним планом факультету Електричного транспорту ХНАМГ.

Головна мета – надати практичну допомогу студентам при вивченні курсу, систематизувати та узагальнити теоретичний матеріал, отриманий на лекціях.

ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ. ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ НАУКАМИ

1. *Поняття про психологію та педагогіку. Історія формування психології як науки.*
2. *Мозок та психіка. Етапи еволюції психіки. Внесок І.М.Сеченова та І.П.Павлова у розвиток світової психології.*
3. *Структура сучасної психології.*

Предмет вивчення в психології – людина. Людину вивчає багато наук. Соціальні: соціологія, філософія, політологія. Природознавчі: медицина, антропологія, фізіологія. Психологія вивчає людину з точки зору її психічної діяльності. По-грецьки слово «псюхе» – душа.

Психологія – наука про факти, закономірності та механізми психіки людини. Предмет дослідження – психічна діяльність людини та її особливості. Педагогіка як наука тісно пов'язана із психологією, це наука про навчання людини та її виховання.

Душею людина почала цікавитися з того часу, як тільки відокремила себе від світу природи та усвідомила себе як людину. Давні люди смерть, сон, непритомність розглядали як однорідні явища. Сон, наприклад, вважали явищем, коли душа тимчасово залишає тіло. Смерть – коли душа зовсім не повертається до тіла. Тому у давніх людей не було трагедії смерті. Душі людей, що вмерли, розглядалися як своєрідні спів-братерства, як і у живих.

З появою релігії поняття душі набуває нематеріального змісту.

V-VII ст. до н.е. – Фалес, Анаксімен, Анаксімандр в основу душі поклали те, з чого створений навколишній світ: воду, вогонь, повітря. Вони відокремлювали душу від її носія – людини. Душа становила ту субстанцію, з якої утворено першоджерело світу.

V ст. до н.е. – Геракліт розглядав душу як частину природи. Життя душі, на його думку, підпорядковувалось загальним законам природи.

IV ст. до н.е. – Аристотель написав трактат «Про душу», в якому довів, що душа та тіло – єдине ціле. На його думку, дух присутній в усьому живому: рослинах, тваринах, людях.

Проблемою душі цікавились Декарт, Дидро, Радищев.

Значний внесок у розвиток психології як науки було зроблено російським вченим І.М.Сеченовим у XIX ст. І.М.Сеченов довів, що джерелом психічної діяльності людини є мозок, ввів поняття рефлексу як реакції організму на зовнішні подразнення.

Роботу І.М.Сеченова було продовжено російським психофізіологом І.П.Павловим наприкінці XIX – початку XX ст. І.П.Павлов відкрив закономірність регулювання мозком взаємодії вищих тварин та людей із зовнішнім середовищем. Йому належить теорія про так звану другу сигнальну систему. Перша сигнальна система – це безпосереднє сприйняття світу: бачити, слухати, чути. Друга притаманна лише людині, це так званий «образ образу» – слова та думки.

Джерело психіки – зовнішній світ, а сам її зміст формується характером взаємодії із оточуючим середовищем. Психічна діяльність людини відтворюється спеціально пристосованим органом – мозком. Він складається із двох частин: спинного та головного. Так звані безумовні (природжені) рефлекси містяться у спинному мозку, умовні (придбані) – у головному.

У півкулях головного мозку психічні функції людини розподіляються відповідним чином: ліва півкуля контролює логічні операції, мовлення, мислення. Права – уяву, образи, емоції, орієнтацію у просторі. Це явище отримало назву функціональна асиметрія головного мозку.

Психологія як наука займає проміжне місце між природних, соціальних та філософських наук. Структуру сучасної психології можна розглядати залежно від підстав класифікації.

А. За конкретним видом діяльності людини: психологія праці, педагогічна, медична, юридична, психологія спорту, художньої творчості та ін.

Б. За різними аспектами розвитку: психологія немовлят, підлітків, людей середнього віку, старих людей, порівняльна психологія.

В. За психологічним аспектом співвідношення особистості та суспільства: соціальна, диференціальна, загальна.

Загальна психологія – своєрідна збірна назва. Загальна психологія вивчає психічні явища, що у тій чи іншій мірі представлені у будь-якому психологічному напрямку дослідження.

Матеріали досліджень загальної психології, а також педагогічної та вікової дають багатий теоретичний матеріал для розвитку педагогіки як науки про навчання та виховання людини.

ДІЯЛЬНІСТЬ

1. *Поняття діяльності як форми активності людини. Потреби. Мотиви та їх функції.*
2. *Структура діяльності.*
3. *Види діяльності людини.*

Поняття діяльності у психології розглядається як зовнішня (фізична) та внутрішня (психічна) активність людини, що регулюється свідомою метою. Діяльність як форма активності притаманна лише людині та протистоїть так званій імпульсивній поведінці, що регулюється емоціями.

В цілому активність – риса, що характерна для всього живого. Джерелом активності є потреби. Потреба – це відповідний стан, що відбиває залежність від конкретних умов існування та породжує активність до цих умов. Саме активність забезпечує постійне підтримання життєво важливих зв'язків з оточуючим середовищем.

Потреби тварин безпосередньо пов'язані з природою. Потреби людей змінювалися протягом століть, а також індивідуально протягом життя кожної людини. У людей і тварин є спільні потреби – природні, за змістом вони тотожні. Це потреба в їжі, сні, продовженні роду. В той же час відрізняються вони способами їх задоволення: їсти ложкою, спати на ліжку та ін.

Усі потреби людини можна розподілити на дві великі групи: матеріальні (потреби у предметах побуту, житлі, одязі) та духовні (спілкуватися, отримувати інформацію, сприймати прекрасне).

Коли потреба людини втілюється в конкретні явища або предмети дійсності, утворюється більш стійке психічне явище, що носить назву мотиву. За визначенням А.М.Леонтьєва, мотив – це опредмечена потреба. Мотиви регулюють діяльність людини. Це те, що спонукає до діяльності. Саме мотив дає відповідь на питання, чому людина виявляє активність. Усі мотиви можна розподілити на усвідомлені та неусвідомлені. До усвідомлених належать такі, як інтереси, переконання, прагнення (до складу останніх входять мрії, пристрасті, ідеали). Неусвідомлені: установки та потяги. Неусвідомлені мотиви через деякий час усвідомлюються. Констатуючою ознакою діяльності є наявність мети: є мета – є діяльність. Мета на відміну від мотивів завжди усвідомлена. Це своєрідний регулятор активності людини. Мета може співпадати, а може й не співпадати з мотивом діяльності, як «чому відбувається дія» не завжди співпадає з тим, «для чого вона відбувається». Мета – це ідеально представлений результат діяльності людини.

Для засвоєння тієї або іншої діяльності в цілому необхідно опанувати її окремі складові – частини діяльності, що носять назву дій. Це окремі фрагменти діяльності, в кожному із яких вирішується своя конкретна задача, під порядкована загальній меті.

До засобів засвоєння діяльності відносять навички, вміння та операції. Навички – це автоматизовані дії, що можуть бути моторними (ходити, плавати), сенсомоторними (друкувати, керувати автомобілем, грати на роялі), інтелектуальними (читати, рахувати). Вміння – це володіння складною системою психічних та практичних дій, здатність використовувати знання та навички. Наприклад: вміння переказувати прочитане складається з навичку читання як

розрізнення букв, слів плюс використання інших слів із словникового запасу. Операції – це дії, що відокремились від звичних умов, в яких вони виникли. Наприклад, людина найчастіше пише правою рукою, але за конкретних умов може написати і лівою, і навіть ногою. Проблема формування навичок, вмінь та операцій набуває суттєвого значення у педагогічній діяльності.

За визначенням А.М.Леонтьєва, життя людини – це система діяльностей, що змінюють одна одну. До видів людської діяльності належать гра, навчання та праця. Гра – перша діяльність людини: ігри з предметами, з іграшками, рольові ігри, ігри за правилами. Навчання – засвоєння та передача соціального досвіду. Дидактичні принципи навчання вивчає педагогіка. До таких принципів належать конкретність, усвідомленість, наочність, послідовність.

СПІЛКУВАННЯ

1. Поняття про спілкування. Три боки процесу спілкування: комунікативний, інтерактивний, перцептивний, їх взаємозв'язок.

2. Комунікативний бік. Засоби комунікації. Поняття мови та мовлення. Вербальні та невербальні засоби комунікації.

3. Інтерактивний бік спілкування. Такт. Конфлікт.

4. Перцептивний бік спілкування. Механізми міжособистого сприйняття: ідентифікація, рефлексія, стереотипізація.

5. Роль спілкування у педагогічній діяльності.

Спілкування – багатоплановий процес розвитку контактів між людьми. У перекладі з грецької «контактус» – зіткнення. Значення слова свідчить про двобічний зв'язок між тими, хто спілкується.

У єдиному процесі спілкування для зручності аналізу даного багатопланового процесу можна виділити три боки: комунікативний – передача та сприйняття інформації; інтерактивний – взаємодія людей, що спілкуються, обмін діями та вчинками; перцептивний – сприйняття, порозуміння та оцінка один одного у спілкуванні.

Комунікативний бік передбачає розгляд спілкування з точки зору обміну інформацією. Той, хто передає інформацію, – комунікатор, той, хто отримує її, – реципієнт.

З інтерактивного боку спілкування розглядається як своєрідна система зв'язків та міжособистих взаємодій людей, що спілкуються.

Перцептивний бік – порозуміння, сприйняття та оцінка людьми, що спілкуються, один одного: чи заслуговує партнер на увагу, чи цікавий він співрозмовник.

Аналіз комунікативного боку спілкування передбачає розгляд співвідношення: вербальні/невербальні засоби організації обміну інформації. Найважливіший засіб отримання та передачі інформації – мова. Мова та мовлення розглядають у психології як самостійні поняття, що відрізняються одне від іншого. Мова – структурна система знаків, за кожним із яких має місце своє відповідне значення. Мовлення – це мова у дії, головна функція мови.

Існує декілька видів мовлення згідно з різноманітними підставами класифікації. За способом виконання: читання, говоріння, слухання

(аудіювання) та безпосередньо мовлення, звучання як результату промови. За способом фіксації: писемне та усне мовлення. За кількістю осіб, що спілкуються: монолог (промовляє одна людина), діалог (спілкуються двоє) та полілог (одна людина спілкується з групою людей).

Невербальні засоби спілкування: міміка, пози, жести, положення тіла у просторі. Дані засоби старіші за вербальні, бо попередником звука був жест. Невербальні засоби дуже часто супроводжують вербальні, вони посилюють, уточнюють та навіть заміщують вербальну інформацію.

Інтерактивний бік спілкування, або обмін діями, вчинками, розкривається за допомогою таких понять, як такт, соціальна роль та конфлікт.

Такт – вміння людини чітко та без помилок приписувати іншим очікування того, що вони готові від неї почути або в ній побачити. Безтактовність може мати як образливий, так і необразливий характер.

Щоб процес взаємодії відбувався максимально ефективно, у дусі порозуміння, завжди слід мати на увазі дотримання так званих соціальних ролей. Соціальна роль – нормативно ухвалений зразок поведінки людини, яка виконує ту або іншу соціальну функцію. Головна умова безконфліктності спілкування – відповідність між соціальною роллю та соціальною нормою, яку ця роль передбачає.

Інша причина конфліктів – непорозуміння партнерів, неспівпадання мети дії, цінностей та заходів досягнення мети.

Конфлікти за походженням можна розподілити на дві групи: предметно-ділові та особисто-прагматичні. Один вид конфлікту може перетікати в інший.

Перцептивний бік – сприйняття, порозуміння та оцінка людьми, що спілкуються, один одного. Даний процес відбувається завдяки роботі відповідних психологічних механізмів. До них належать: ідентифікація, рефлексія та стереотипізація.

Ідентифікація – посилення на власний досвід у процесі спілкування, можливість стати на бік партнера, щоб добре зрозуміти його.

Рефлексія – розуміння того, як людина сприймається партнером. Це своєрідний процес подвійного дзеркального відтворення: партнери спостерігають один одного і відповідно планують процес спілкування.

Стереотипізація – класифікація форм поведінки людини та інтерпретація їх причин шляхом віднесення людини, з якою спілкуєшся, до вже відомих або тих, що вважаються відомими, типів людей. Стереотип – образ людини, що використовується у повсякденному житті як своєрідний штамп. Він складається на базі неповноти інформації та висловлювань інших людей про дану людину.

Ефект ореолу – надання позитивної оцінки людині завдяки першому доброму враженню. Він виникає також в умовах неповної інформації та попередніх висловлювань про дану людину.

Як стереотип, так і ефект ореолу деформують процес сприйняття.

Критерій оцінки – вчинки людей, з якими відбувається спілкування.

У педагогічній діяльності три боки спілкування тісно пов'язані між собою: інформація – взаємодія – сприйняття. Перевага кожного залежить від змісту, мети та методів навчання.

ОСОБИСТІТЬ

1. *Поняття індивіда та особистості.*
2. *Особистість та індивідуальність.*
3. *Особистість та соціальна група.*
4. *Особистість та професія.*

Поняття індивіда та особистості принципово різні. Поняття «індивід» фіксує факт належності людини до роду людей в цілому: індивідом є і немовля, і літня людина, і талановитий вчений, і психічно неповноцінна людина. Дане поняття відтворює лише родову належність. У ході життя, спілкування та діяльності людина набуває особливої якості, що носить назву «особистість». Поняття «індивід» та «особистість» єдині, але не тотожні.

Особистість кожної людини відзначається належними лише їй психологічними рисами, що і становлять індивідуальність.

Індивідуальність – це сполучення психологічних особливостей, своєрідних ознак людини, що становлять її своєрідність, її відмінність від інших людей. Індивідуальність виявляється у рисах темпераменту, характеру, у наявності або відсутності здібностей. Поняття «індивідуальність» та «особистість» також єдині, але не тотожні. Структура особистості ширше структури індивідуальності, вона містить у собі також аналіз відповідних форм поведінки людини, в яких представлено риси індивідуальності.

Особистість формується у процесі діяльності людини та спілкуванні, у взаємодії з іншими людьми. Тому аналіз даного поняття відбувається у контексті «людина – соціальна група».

Вивченням індивідуальних рис людини як частини її особистості займається окремий розділ психології, що носить назву диференціальна. У цьому розділі вивчаються такі індивідуально-психологічні особливості, як темперамент, характер, здібності. Особистість можна вивчати також шляхом аналізу її соціальної функції, ролі у тій або іншій групі людей. Цей аспект пов'язаний із розділом соціальної психології. Поняття особистості складне та багатопланове. Знайомство з ним передбачає розкриття змісту таких розділів загальної психології, як диференціальна та соціальна.

Питання співвідношення понять особистість та професія у сучасній психології вирішується неоднозначно. Перша точка зору (американський психолог Парсонс) заперечує вплив професії на особистість. На його думку, обравши професію, особистість не змінюється на шляху її опанування, досить лише мати чітке уявлення про себе, свої здібності та професійні вимоги до обраної професії.

Інша точка зору (В.Д.Шадриков, Ю.П.Поваренков та деякі зарубіжні психологи) є найбільш популярною та базується на визнанні факту впливу професії на особистість на шляху професійного розвитку. Прихильники даної концепції процес формування особистості професіонала назвали професіоналізацією. Професіоналізація розпочинається з моменту вибору професії та продовжується протягом усього трудового життя.

Професіоналізація має чотири етапи: пошук та вибір професії, опанування професії, соціальна та професійна адаптація, виконання професії.

У психології розрізняють прогресивну та регресивну стадії професійного розвитку. Прогресивна стадія професійного розвитку пов'язана із формуванням мотивів професійної діяльності. Американський психолог А.Маслоу аналізує п'ять типів потреб, що лежать в основі формування мотивів трудової діяльності: фізіологічні потреби (спрага, голод); потреба у безпеці (захист від будь-яких незручностей та негараздів); потреба у соціальних зв'язках (спілкування, дружба); потреба у самоповазі (визнання та схвалювання іншими людьми); потреба в самоактуалізації (реалізація себе, своїх можливостей та здібностей).

Регресивна стадія професійного розвитку - це негативний вплив процесії на особистість. Наслідки такого впливу можуть призвести до так званого стану психічного вигорання, що характеризується емоційною спустошеністю та втомою від роботи, цинічним ставленням до своєї праці, відчуттям відсутності будь-якого успіху. Як правило, стан психічного вигорання притаманний людям, що, по-перше, вже мають достатньо високий рівень досягнень, по-друге, володіють професією, що базується на спілкуванні та великій кількості контактів поміж людьми. Деякі дослідники пов'язують психічне вигорання з депресією та розчаруванням у роботі, що приходить з віком. Дія даного феномена не має зворотного шляху: виникнув один раз, він продовжує розвиватися. Розвиток психічного вигорання можна загальмувати шляхом припинення роботи на деякий час та відпочинку.

Ще один прояв регресивної стадії професійного розвитку – професійна деформація – формування негативних рис особистості під впливом професії.

Особистісні якості людини багато в чому залежать від специфіки її праці, і з часом така специфіка відбивається на поведінці та характері людини. Наприклад, юристу притаманна пильність, спостережливість, вчителю – дидактичний стиль спілкування, слідчому – підвищена критичність та підозрілість. Крім того, професійна деформація може служити проявом надмірної захопленості роботою, що характеризується глибокою спеціалізацією у одній сфері діяльності та повною неосвіченістю і навіть невіглаством у будь-якій іншій сфері, не пов'язаній безпосередньо із професійною. Прагнення зануритись виключно у роботу являє собою своєрідний психічний захист від повсякденного життя та його проблем.

Таким чином, професійна діяльність може змінювати особистісні якості людини як позитивно, так і негативно, що завжди потрібно мати на увазі при виборі майбутньої професії.

ОСНОВИ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ТЕМПЕРАМЕНТ. ХАРАКТЕР. ЗДІБНОСТІ

ТЕМПЕРАМЕНТ

1. *Поняття темпераменту. Темперамент та тип вищої нервової діяльності.*

2. *Типи темпераменту.*

3. *Темперамент та індивідуальний стиль діяльності. Роль темпераменту у навчальній діяльності.*

Темперамент – індивідуально-психологічна особливість людини, що фіксує динамічні прояви її психіки.

Слово «темперамент» у перекладі з грецької мови – відповідне співвідношення частин. Ця назва пов'язана із так званою гуморальною теорією темпераменту, що мала місце у часи Аристотеля. Зміст її полягав в тому, що індивідуальні особливості людей пояснювались співвідношенням так званих соків або речовин (humor – сік, що живить). Крім Аристотеля, явище темпераменту вивчали різні вчені у різні часи: Кант, Кречмер, Шелдон.

На початку ХХ століття І.П.Павловим було відкрито залежність темпераменту людини від так званого типу вищої нервової діяльності. Тип вищої нервової діяльності – природжена якість як людей, так і вищих ссавців. Типи вищої нервової діяльності у людей та вищих ссавців тотожні.

В основу класифікації типів вищої нервової діяльності І.П.Павловим було покладено ті природжені особливості вищої нервової діяльності, що присутні у будь-якій психічній активності людини. Експериментальні дослідження дозволили дійти висновку про наявність таких якостей вищої нервової діяльності, як сила нервових процесів, рухливість нервових процесів, співвідношення процесів збудження та заторможення. Різні сполучення вищеназваних ознак і призводять до існування різних типів темпераменту:

- сильний урівноважений швидкий – сангвінік;
- сильний урівноважений повільний – флегматик;
- сильний неурівноважений (нестримний) – холерик;
- слабкий тип – меланхолік.

Сангвінік – психічно активна людина, прагне до швидкої зміни вражень, має швидку реакцію, досить легко переживає невдачі, часто відрізняється непослідовністю.

Флегматик – людина, що відрізняється незворушністю, стійкістю прагнень та почуттів, слабким зовнішнім відтворенням психічного стану, повільністю.

Холерик – дуже активна та енергійна людина, емоційно збуджена, не завжди достатньо витримана.

Меланхолік – вразлива людина, відрізняється глибиною почуттів, стриманістю, послідовністю та повільністю, часто підозрілістю.

Темперамент людини можна виявити шляхом експерименту. Це якість природжена, що не змінюється протягом життя. Загальна тенденція педагогічної психології – у процесі виховання завжди спиратися на позитивні риси кожного типу темпераменту, не акцентуючи негативні. Наприклад, флегматик дуже пунктуальний, але недостатньо швидкий; сангвінік – активний, але не завжди послідовний, часто не доводить справу до кінця.

Темперамент не пов'язаний із інтелектуальними можливостями людини. Люди однакового темпераменту можуть мати різний рівень інтелекту, а люди однакового інтелекту можуть належати до різних типів темпераменту. Принципового значення у дослідженні даної індивідуально-психологічної особливості набуває поняття так званого індивідуального стилю діяльності. Саме тип темпераменту впливає на те, що однаково за змістом роботу будуть по-різному виконувати люди із різним темпераментом. Деякі професії потребують відповідних типів темпераменту, наприклад, ті, де неможливо працювати без відповідної швидкості реакції.

У навчальній діяльності також слід враховувати особливості темпераменту тих, кого навчаєш. Наявність подібної інформації може стати надійною запорукою у виборі найбільш ефективних форм та методів навчання.

У так званому «чистому» вигляді той або інший тип темпераменту зустрічається дуже рідко. Коректніше говорити про перевагу окремих рис того або іншого типу.

ХАРАКТЕР

1. *Поняття характеру.*
2. *Типи акцентуації характеру.*
3. *Роль характеру у навчальній діяльності.*

Характер – це сукупність стійких проявів психіки людини, що відтворюються у спілкуванні та діяльності та обумовлюють типові способи поведінки у тій або іншій ситуації. На відміну від темпераменту характер людини може змінюватись протягом життя залежно від причин морального, соціального та економічного змісту. Це більш рухливе психічне утворення, що підлягає під коригування та прогнозування поведінки людини у тій або іншій ситуації. Характер може змінюватися також в житті кожного залежно від віку.

Слово «характер» позначає прикмету, це та індивідуально-психологічна особливість, що відрізняє одну людину від іншої. Інформація про характер дає можливість передбачити поведінку людини, з якою спілкуєшся, і відповідно до неї вірно спланувати власне свою. Це своєрідна програма поведінки людини, що має прояви за такими показниками:

- ставлення до себе (вимогливість, послідовність або самозакоханість, непостійність почуттів та вчинків);
- ставлення до людей (увага, ввічливість або зневажливе ставлення);
- ставлення до справи (серйозність, відповідальність або байдужість, нехтування);
- ставлення до речей (охайність або неохайність, надання речам великого значення або стримане ставлення до них).

Характер розглядається як комплексне утворення. Риси характеру людини складають своєрідні протиставлення: добро-зло, чутливість-байдужість, відповідальність-безвідповідальність та інші.

У психології існує декілька класифікацій характеру. Прийнято також розглядати не просто характер як індивідуально-психологічну особливість людини, а так звані типи акцентуації характеру. Акцентуація у даному випадку розглядається як крайній варіант норми при посиленні окремих рис характеру.

Можна визначити такі типи акцентуації характеру.

1. *Інтроверт*. Це, як правило, людина самодостатня, має дуже невелике коло спілкування. Інтроверти швидко втомлюються від людей, галасу. Вони, як правило, мають одного-двох друзів, але з цими людьми встановлюються дуже близькі та довірливі стосунки. Крайній варіант інтроверсії носить назву аутизм – це перевага самотності спілкуванню з іншими людьми.

2. *Екстраверт*. Протилежний тип. Люди даного типу, як правило, встановлюють для себе дуже широке коло спілкування, але близькі стосунки відсутні. У екстравертів багато приятелів, але немає друзів.

3. *Сензитивний тип*. Чутливий. Люди даного типу, як правило, вразливі, образливі, схильні підозрювати інших за будь-яких обставин.

4. *Демонстративний тип*. Люди даного типу схильні підпорядковувати собі інших, керувати, ставити себе на перший план.

5. *Нестримний тип*. Це дуже емоційні, нестримані у спілкуванні та вчинках люди. Вони відрізняються імпульсивністю та непослідовністю поведінки.

Характер у значній мірі залежить від темпераменту. Критерієм характеру вважається вчинок людини у тій або іншій ситуації.

Особливості характеру необхідно враховувати у процесі навчання та виховання. Однакові педагогічні заходи можуть привести до різних результатів, якщо не враховується характер людини, яку навчаєш або виховуєш.

ЗДІБНОСТІ

1. *Поняття здібностей. Співвідношення здібностей та задатків. Види здібностей.*
2. *Здібності та типологія людей.*
3. *Поняття коефіцієнту інтелектуальної обдарованості та таланту.*
4. *Формування здібностей.*

Здібності – індивідуально-психологічні особливості людини, що являють собою умови успішності виконання відповідної діяльності та в цій діяльності формуються. Здібності формуються лише у тій діяльності, що за своєю структурою відповідає конкретним здібностям. В основі здібностей лежать так звані задатки. Задатки – морфологічні та функціональні особливості структури головного мозку людини. В умовах наявності відповідних форм діяльності із задатків можуть розвинути відповідні здібності.

Здібності можна розглядати якісно та кількісно: до чого та скільки. Загальні здібності відповідають цілому ряду діяльностей, в яких формуються. Спеціальні – лише конкретному виду діяльності. Наприклад, музичні, художні, математичні.

Досліджуючи функціональні особливості лівої та правої півкулі головного мозку, І.П.Павлов дійшов висновку про те, що залежно від переваги кожної із них в загальній структурі психічної діяльності людини можна накреслити закономірність прояву відповідних здібностей. Згідно з цим вчений запропонував відповідний розподіл, своєрідну типологію людей. Розумовий тип – перевага лівої півкулі, художній – перевага правої півкулі. Перевага правої, в той же час, носить відносний характер з причини наявності у людини другої сигнальної системи, першості мислення над почуттями. У більшості

людей дане співвідношення урівноважене. Це так званий середній тип. Загальний інтелект (IQ) можна виявити за такою формулою:

$$IQ = 100 \times \frac{\text{Інтелектуальний вік}}{\text{Фактичний вік}}$$

Інтелектуальний вік становить результат виконання відповідної системи тестів.

Найвищий ступінь розвитку здібностей, поєднання різних їх видів називають талантом. Його структура визначається характером вимог, що ставить специфіка відповідної діяльності.

Здібності формують лише в діяльності людини, лише в діяльності вони і виявляються. Прояв здібностей залежить від конкретних методів та засобів формування відповідних навичок, вмінь та знань. Суттєвого значення у формуванні здібностей при наявності відповідних задатків набуває методика навчання та виховання.

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. *Поняття соціальної групи. Види соціальних груп.*
2. *Соціометрія та референтометрія. Лідерство.*
3. *Соціальні групи та педагогічна діяльність.*

Соціальна група – товариство людей, що формується на базі відповідної ознаки: вид діяльності, вік, розмір, характер контактів.

За розміром соціальні групи розподіляють на великі та малі, реальні та умовні. За характером контактів – офіційні (формальні) та неофіційні (неформальні).

Реальні групи завжди контактні, характеризуються наявністю спільного часу та місця існування, між членами таких груп у тій чи іншій мірі існує відповідний ступінь контактів. Наприклад, студенти одного курсу.

Умовні групи – завжди великі товариства. Люди, що входять до таких груп, не мають безпосередніх контактів між собою, спільного місця та часу існування, але вони об'єднуються на підставі відповідних спільних соціально-психологічних ознак. Наприклад, студентство, жінки світу, мешканці міста. У ролі таких ознак виступають вид діяльності, вік, місце проживання та інші.

Малі групи – завжди контактні товариства. Вони розподіляються на офіційні (формальні) та неофіційні (неформальні).

Офіційні групи характеризуються наявністю юридично фіксованих прав та нормативно закріпленої структури. Наприклад, студенти академічної групи. Неофіційні не мають вищеназваних ознак та формуються на базі між-особистих стосунків – дружби, симпатій, взаємопорозуміння. Такі групи можуть мати характер ізольованих товариств та існувати всередині груп формальних. Складаються вони також і як самостійні на базі спільних інтересів, цінностей, відповідних захоплень. Формальна група у ряді випадків може мати риси і групи неформальної, що залежить від рівня між-особистих стосунків представників формальної групи.

Люди, що складають соціальну групу, не можуть мати однакове ставлення як один до одного, так і до діяльності групи в цілому. У психології визначають дві головні системи внутрішньої диференціації групи: соціометричні та референтометричні переваги та вибори.

Американський психолог Дж. Морено запропонував спосіб виявлення між-особистих переваг та техніку фіксування емоційних переваг, що була названа соціометрією. Завдяки соціометрії можна визначити кількісну міру емоційних переваг, байдужості та неприязні, що виявляють члени групи у процесі між-особистої взаємодії. Соціометричне дослідження являє собою відповідний тест, в основу якого покладено так зване “лобове питання” про бажаність контактів з тією або іншою людиною у галузі роботи, відпочинку, розваг. Ступінь бажаності вибору чітко диференційований: “не маю бажання спілкуватися” – “буду спілкуватися за відповідних умов” – “мені байдуже” – “буду спілкуватися з охотою” – “буду спілкуватися виключно з цією людиною”. Рівень уточнення бажаності контактів поряд із відповідним обмеженням кількості осіб для вибору цих контактів приводять до чіткого віднесення кожної людини до більш або менш емоційно привабливих для всіх. Це так звані соціометричні “зірки” та “парії”.

Референтометрія як метод дослідження соціальної групи базується не на вияві особистих симпатій та антипатій між членами групи, а на так званому ціннісному факторі. Даний тест дає можливість всім членам групи, з одного боку, ознайомитись з думкою кожного з приводу значущих та вагомих для кожного подій, планів, шляхів вирішення проблеми, а з іншого – строго обмежити кількість осіб, точка зору та думка яких на поставлені питання враховуються перш за все. Таким шляхом виявляються так звані референтні особи, що далеко не завжди бувають соціометричними “зірками”.

Найбільш референтна особа у групі – лідер. Це особа, за якою всі члени групи визнають право приймати відповідальні рішення, що пов’язані із кожним особисто, та брати на себе відповідальність за результати та наслідки даних рішень. Лідер може бути як формальним, так і неформальним. Імовірним є також збіг даних показників в одній особі. Лідерство визначається також наявністю престижу та статусу. Престиж – признання групою заслуг та позитивних рис лідера. Статус – перелік відповідних прав та обов’язків щодо членів своєї групи.

Структуру навчальної групи необхідно враховувати у педагогічній діяльності: впровадження оптимальних методів виховної роботи передбачає обізнаність у соціально-психологічному складі групи, що, в свою чергу, відкриває можливості ефективного індивідуального підходу до тих, кого навчаєш.

ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

Пізнавальні процеси розглядаються у психології як своєрідні інформаційні канали між людиною та навколишнім світом. Вони відбуваються на різних рівнях психічної організації – від простих, якісно тотожних у людини та вищих ссавців, до специфічно людських процесів, пов’язаних із другою сигнальною системою та функціональною асиметрією головного мозку.

До пізнавальних процесів належать такі: відчуття, сприймання, увага, пам’ять, мислення та уява. Вони встановлюють своєрідний інформаційний баланс між людиною та навколишнім середовищем.

ВІДЧУТТЯ

1. *Поняття відчуття. Види. Механізми.*
2. *Загальні особливості відчуття: адаптація, сенсibilізація, синестезія.*
3. *Роль відчуттів у професійній діяльності.*

Відчуття – найпростіший психічний процес, що полягає у відтворенні психікою людини окремих якостей предметів та явищ за умов їх безпосереднього впливу, дії матеріальних подразнювачів на відповідні нервові клітини.

Органи відчуття – спеціально пристосовані органи для поглинання відповідних типів інформації. Вперше органи відчуття були описані Аристотелем у IV ст. до н.е. Їх існує стільки, скільки існує найпростіших форм безпосереднього впливу подразнювачів: зір, слух, смак, нюх, доторкування. За своєю структурою органи відчуття відповідають особливостям подразнювачів. Існування органів відчуття – результат довгої еволюції усього живого.

Для того, щоб людина відчувала біль, запах, смак, звук, дотик, потрібна не тільки наявність відповідного матеріального подразнювача, але й відповідна робота організму. Механізм відчуттів полягає в тому, що вони виникають як результат перетворення специфічної енергії подразнювача, що діє в даний момент на відповідний орган відчуття, у відповідну енергію нервових процесів. Відповідний подразнювач викликає відповідний нервовий процес.

Сукупність клітин, що сприймають енергію подразнювача, носить назву аналізатора. Аналізатор складається з кількох частин. Найважливіші з них:

- рецептори – нервові клітини, що трансформують зовнішню енергію подразнювача у внутрішню енергію, нервовий процес;
- центрострімкі та центробіжні нерви – нерви, що поєднують периферичний та центральний відділи нервової системи;
- підкоркові та коркові відділи, що перероблюють нервові імпульси (наприклад, диференціація звуку за частотою, зору за кольором, болю за ступенем).

Для появи відчуття необхідна робота всього аналізатора в цілому.

Залежно від місця розташування рецепторів всі відчуття можна розподілити на декілька груп:

- екстероцептивні – ті, що мають рецептори на поверхні тіла;
- інтероцептивні – мають рецептори у внутрішніх органах;
- пропріоцептивні – рецептори розташовані у м'язах та зв'язках.

Екстерорецептори можуть бути контактними (смак, дотик) або дистантними (зір, нюх, слух). Деякі відчуття можна класифікувати як зовнішньо-внутрішні (температурні, больові, м'язо-суставні).

Кожне відчуття має свою специфічну якість, що відрізняє його від інших. Але всі відчуття мають загальні особливості. До них належать такі.

Адаптація – зміна чутливості під впливом дії подразнювача. Адаптація може бути як позитивною, так і негативною. Негативна має місце у разі повного зникнення відчуття під впливом тривалої дії подразнювача (наприклад, людина звикає до гуркоту трамваю за вікном) або притуплення відчуття під впливом сильного подразнювача (наприклад, через деякий час не помічається

запах фарби). Позитивна адаптація – підвищення рівня чутливості під впливом дії слабого подразнювача (наприклад, збільшення чутливості ока у темряві).

Сенсибілізація – підвищення чутливості у результаті взаємодії аналізаторів та тренування (наприклад, відомо, який розвинутий звуковисотний слух у дітей, що займаються музикою).

Синестезія – виникнення під впливом подразнювача одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора (наприклад, звукові подразнювачі викликають зорові образи – так звана “кольорова” музика).

Відчуття розвиваються під впливом умов життя та вимог практичної діяльності людини. Так, сенсибілізація, наприклад, має місце у тих осіб, що займаються специфічною діяльністю: парфумер, дегустатор тощо.

СПРИЙМАННЯ

- 1. Поняття сприймання. Сприймання та відчуття..*
- 2. Головні характеристики сприймання.*
- 3. Роль сприймання у професійній та педагогічній діяльності.*

Сприймання – відтворення у свідомості людини предметів та явищ при їх безпосередньому впливі на органи відчуття, у ході якого відбувається упорядкування та об'єднання окремих відчуттів у цілісні образи. У порівнянні з відчуттям сприймання більш складний пізнавальний процес. Це якісно новий ступінь пізнавальної діяльності. У процесі сприймання людина пізнає такі якості та особливості навколишнього середовища, що не можуть бути пізнаними у процесі відчуття. Наприклад, глибина, питома вага, прискорення. Причина полягає в тому, що в основі сприйняття як пізнавального процесу мають місце два типи нервових зв'язків: як у межах одного аналізатора (наприклад, сприймання мелодії як сукупності ритму та частотності), так і зв'язки між аналізаторами (наприклад, сприймання слова як сукупності наочності та слуху).

До головних характеристик сприймання як пізнавального процесу належать предметність, константність, усвідомленість, цілісність та обумовленість минулим досвідом або аперцепція сприймання.

Предметність полягає в об'єктивізації відомостей, що отримуються із навколишнього світу, до цього ж світу в цілому. Наприклад, цеглина та блок вибухівки мають однаковий вигляд, але людині відомі функціональні якості цих предметів, при сприйманні вони кваліфікуються як не тотожні предмети. Предметність пов'язана із обумовленістю процесу сприймання минулим досвідом людини, так званою аперцепцією сприймання.

Цілісність полягає в тому, що на базі розрізнених відомостей про окремі якості предметів та явищ, отриманих у вигляді відчуттів, у процесі сприймання складається єдиний образ даних предметів та явищ.

Константність сприймання – одна із найважливіших характеристик: людина завжди сприймає відносно постійну, інваріантну структуру оточуючого

середовища, предметів та явищ дійсності. Дана характеристика забезпечує стабільність світу, відтворює єдність предмету та умов його існування.

Усвідомленість сприймання полягає у тісному зв'язку даного пізнавального процесу з мисленням та мовленням: предмети, явища та образи, що сприймаються, завжди містять у собі відповідний зміст.

Сприймання – активний пізнавальний процес, пов'язаний також з емоційною сферою. Даним процесом можна керувати. Важлива форма сприймання – спостереження. Це спрямоване сприймання предметів та явищ дійсності. Спостереження можна розглядати як самостійну діяльність, якій потрібно спеціально навчатися. У навчальній діяльності особливого значення набувають так звані наочні засоби. Активне та послідовне спостереження сприяє ефективності процесу навчання.

У психології сприймання вивчається за такими напрямками: сприймання простору, сприймання форми, сприймання за розміром, сприймання глибини та віддаленості, сприймання напрямку, сприймання часу, сприймання руху. Вивчення кожного із даних напрямків відіграє важливу роль в залежності від професійної орієнтації та діяльності людини.

УВАГА

- 1. Поняття уваги. Головні характеристики.*
- 2. Рівні уваги: безпосередня, посередня, післяпосередня.*
- 3. Розвиток уваги. Роль уваги у професійній та педагогічній діяльності.*

Увага – спрямованість та зосередженість психічної діяльності людини на відповідних предметах або явищах. Спрямованість психічної діяльності носить вибірковий характер. Зосередженість передбачає відвертання від всього іншого, поглибленість у відповідну діяльність. Головні характеристики уваги як пізнавального процесу: стійкість та коливання, динамічність, розподіл та переключення.

Стійкість уваги характеризується її довготривалістю та ступенем концентрації на весь період збереження. Стійкість уваги підвищується, коли людина має справу із достатньо складним об'єктом. Дана характеристика у значній мірі залежить також від інтересів людини, наявності вольових зусиль, значення діяльності.

Динамічність уваги виявляється у зрушенні її стійкості на протязі тривалої роботи.

Розподіл уваги – характеристика, з якою пов'язана можливість одночасного успішного виконання двох або більше видів діяльностей. Головною умовою успішного розподілу є автоматизація одного із видів діяльностей, що виконуються одночасно.

Переключення уваги – здатність швидко переходити від однієї діяльності до іншої. Успішність переключення найчастіше залежить від значення нової діяльності для людини.

За характером походження увага може бути посередньою, безпосередньою та післяпосередньою. Це так звані рівні уваги.

Посередня увага характеризується наявністю відповідної мети та вольових зусиль. Наприклад, необхідно бути уважним, щоб вірно вирішити задачу.

Безпосередня увага виникає за умов відсутності вольових зусиль. Вона пов'язана з потребами людини, з тим, наскільки діяльність викликає зацікавленість. Відповідного значення набуває також і характер подразнювача (його розмір, колір, подовженість дії). Наприклад, завжди привертає увагу яскравий об'єкт (одяг, автомобіль та ін.) або об'єкт, що становить контраст із навколишнім середовищем (чорна хмара на синьому небі, пляма на скатертині та ін.).

Післяпосередня увага походить із посередньої, але поступово перетворюється у безпосередню. У даному випадку особливого значення набуває не лише мета діяльності, а й сама діяльність викликає відповідну зацікавленість, і вольові зусилля на досягнення мети зникають. Наприклад, конспектуючи необхідну літературу, студент примушує себе бути уважним, але по мірі знайомства з матеріалом у нього виникає інтерес до даної проблеми і, як наслідок, вольові зусилля зникають.

Увага – важлива та необхідна умова ефективності всіх видів діяльності. Особливого значення набуває її характер, розподіл та переключення. У педагогічній діяльності неабияке місце займає післяпосередня увага, що тісно пов'язана як із методами навчання, так і з педагогічною майстерністю викладача.

ПАМ'ЯТЬ

1. *Поняття пам'яті. Головні процеси пам'яті.*
2. *Види пам'яті.*
3. *Роль пам'яті у навчальній діяльності.*

Пам'ять – запам'ятовування, збереження та подальше відтворення людиною її попереднього досвіду. Пам'ять забезпечує єдність та взаємозв'язок усіх пізнавальних процесів людини.

Пам'ять складається із окремих процесів. До них належать: запам'ятовування, збереження, відтворення та забування матеріалу.

Розподіл пам'яті за видами обумовлений особливостями діяльності, у якій безпосередньо відбуваються її процеси.

1. За характером психічної активності існують такі види пам'яті: пам'ять руху, емоційна пам'ять, пам'ять образна та словесно-логічна.

Пам'ять руху – запам'ятовування, збереження та відтворення різноманітних рухів та їх систем. Даний вид пам'яті служить підставою для формування різноманітних практичних навичок. Наприклад, ходити, плавати, писати.

Емоційна пам'ять – пам'ять на почуття. Емоції відіграють дуже важливу роль у житті та діяльності людини, вони сигналізують про те, як задовольняються потреби та інтереси, стимулюють вони або стримують діяльність. Емоційна пам'ять у відповідному значенні може виступати сильнішою за інші види.

Образна пам'ять – пам'ять на образи, картини життя та природи, ситуації, а також на звуки, запахи, смаки. Найбільше розвинута образна пам'ять у людей творчих професій – художників, музикантів, акторів.

Словесно-логічна пам'ять – пам'ять на будь-яку вербальну інформацію та думки. Вона тісно пов'язана з другою сигнальною системою та притаманна лише людині.

2. За характером мети діяльності: безпосередня та посередня.

Посередня пам'ять пов'язана з спеціальною метою – запам'ятати відповідний матеріал, а також із відповідними вольовими зусиллями людини.

3. За подовженістю закріплення та збереження матеріалу: оперативна, короткочасна та довгочасна.

Оперативна пам'ять обслуговує безпосередню діяльність людини протягом відповідного часу. Наприклад, при читанні або математичних операціях ми пам'ятаємо матеріал до того часу, поки працюємо з ним. Матеріал у даному випадку не передбачає подальшого відтворення.

Короткочасна пам'ять зберігає інформацію на відповідний час, матеріал передбачає відтворення через короткий час.

Довгочасна пам'ять – стратегічний вид пам'яті. Він характеризується подовженим збереженням матеріалу після його багаторазового повторення.

Усі види пам'яті пов'язані між собою. Індивідуальні особливості процесів пам'яті можна розподілити на різноманітні її типи: наглядно-образна, словесно-абстрактна та проміжна. Даний розподіл залежить у відповідній мірі від співвідношення першої та другої сигнальної систем у вищій нервовій діяльності людини. Особливості процесів пам'яті необхідно мати на увазі у педагогічній діяльності – як з боку індивідуальних проявів процесів пам'яті тих, хто навчається, так і враховуючи особливості навчального матеріалу.

МИСЛЕННЯ

1. *Поняття мислення. Мова та мислення. Соціальний характер мислення.*

2. *Логічні форми мислення: поняття, міркування, умовивід.*

3. *Психологія мислення: аналіз, синтез, узагальнення.*

4. *Види мислення. Розвиток мислення у навчальній діяльності.*

Мислення – процес узагальненого та опосередкованого відтворення дійсності, вищий пізнавальний процес.

Мислення – найбільш складний аналітико-синтетичний пізнавальний процес, пов'язаний з мовою та мовленням, що становить принципову різницю між психікою людини та тварин. Мислення тварин пов'язано тільки з безпосереднім сприйманням предметів та явищ дійсності, не має здатності бути абстрактним. Особливості мислення людини визначаються наявністю другої сигнальної системи. В яких би формах мислення людини не відбувалося, воно обов'язково існує в матеріальній формі слова. Формулювання думок у мовленнєвому процесі є найважливішою умовою їх формування. Завдяки слову думка не зникає, а фіксується у відповідних формах.

Мислення людини у значній мірі носить відповідний соціальний характер. Історична спадкоємність інформації можлива лише за умов її фіксації, закріплення, збереження та передачі як від людини людині, так і від покоління поколінням.

Мислення вивчається як з точки зору результатів розумового процесу, так і з боку тих операцій мислення, що призводять до даних результатів, формальною логікою та психологією. Дані науки взаємодоповнюють дослідження складного процесу мислення.

Логіка вивчає логічні форми мислення: поняття, міркування, умовивід.

Поняття – це думка, у якій відтворено загальні, суттєві, визначні ознаки предметів та явищ. Наприклад, поняття “людина”, “навчання”, “весна”. Зміст понять розкривається у міркуваннях, що являють собою більш складну логічну форму мислення.

Міркування стверджують або заперечують відповідні зв'язки між предметами та явищами дійсності. Наприклад, міркування “Метали при нагріванні розширюються” відбиває зв'язок між зміною температури та об'ємом металів. Міркування можна утворити двома шляхами: безпосередньо, коли в них висловлюється те, що сприймається (наприклад, “стіл білий”, “погода лагідна”), або опосередковано – шляхом розмірковування та умовиводу. Розмірковування відбивають зв'язок між міркуваннями. Наприклад, “Сьогодні холодно, слід одягати теплі речі”.

Умовивід – такий зв'язок між думками, коли із одного або декількох міркувань ми отримуємо нове міркування, що витікає із змісту попередніх. Наприклад, “Усі метали проводять електричний струм. Олово також являє собою метал. Із сказаного виходить, що олово проводить електричний струм”.

Мислення як процес досліджує і психологія. Процес мислення – це перш за все аналіз, синтез та узагальнення.

Аналіз – виявлення в об'єкті тих або інших його особливостей, елементів, розглядання об'єкту з точки зору його окремих складових частин. Наприклад, для того щоб зрозуміти, як працює технічно складна машина, необхідно виділити її головні деталі. Об'єкт дослідження, таким чином, розкладається на окремі частини за відповідною ознакою.

Синтез – об'єднання виділених аналізом компонентів за спільними ознаками шляхом порівняння. В результаті відбувається виявлення зв'язків між різними компонентами аналізу. Наприклад, шляхом зіставлення виділених деталей машини можна встановити їх взаємовплив у процесі роботи. Синтез – виявлення зв'язків та взаємовідносин між різними елементами. Аналіз та синтез завжди тісно пов'язані між собою.

Узагальнення – виявлення спільного у ході аналізу та синтезу.

Закономірності аналізу, синтезу та узагальнення являють собою головні внутрішні закономірності мислення як процесу.

Серед видів мислення виділяють мислення наочно-діюче, наочно-образне та абстрактне.

Наочно-діюче мислення розвивається переважно у дітей до трьох років. Даний вид мислення пов'язаний із послідовним дослідженням, опануванням дійсності малою дитиною. Підстава розвитку даного виду мислення – практична діяльність.

Зв'язок із практичними діями зберігається у дітей і в більш старшому віці, але поряд з ним формується і наочно-образне мислення. У порівнянні із попереднім даний вид мислення вже не так тісно пов'язаний із конкретною практичною ситуацією. Процес формування даного виду мислення відбувається у віці чотирьох-семи років. Безпосередньо практична дія вже не завжди служить підставою породження думки, але в цілому наглядно-образне мислення підпорядковане процесу сприймання. Діти дошкільного віку мислять більш наочними образами і ще не володіють поняттями у строгому розумінні.

На базі практичного та наочно-образного мислення у школярів формується абстрактне мислення. Поступово складається система понять, опановуються і більш складні логічні форми.

У навчальній діяльності, таким чином, необхідно враховувати особливості віку тих, кого навчаєш, з одного боку, і індивідуальні особливості мислення, з іншого – самостійність, гнучкість, швидкість.

Особливості мислення тих, кого навчаєш, у значній мірі формуються залежно від наявності відповідних методик, адекватних змісту навчальної дисципліни та індивідуально-психологічним особливостям учнів.

УЯВА

- 1. Поняття уяви. Взаємозв'язок уяви та мислення.*
- 2. Види уяви. Образи уяви.*
- 3. Роль уяви у професійній та педагогічній діяльності.*

Уява поряд із мисленням розглядається як вищий пізнавальний процес. Уява являє собою процес утворення людиною на базі її попереднього досвіду образів предметів, об'єктів та явищ дійсності, які вона безпосередньо не сприймала і не сприймає зараз.

Найважливіше призначення уяви – здатність передбачити результат будь-якої діяльності людини ще до її початку. Уява носить характер упередження, орієнтує людину в ході діяльності шляхом створення образів як кінцевого, так і проміжного результатів роботи. Практична цінність уяви як пізнавального процесу полягає в тому, що вона дає змогу прийняти рішення та знайти відповідний вихід навіть при відсутності необхідної повноти знань, що являє собою обов'язкову умову процесу мислення. Завдяки утворенню образу кінцевого результату людина нібито “перестрибує” через відповідні етапи відсутності інформації. Мислення та уява доповнюють одне одного: залежно від ситуації людина використовує у своїй діяльності як систему понять, так і систему образів.

Уява може бути пасивною та активною.

Пасивна уява – це фантазії людини, що ніколи не втілюються у життя та пов'язані з потребами. Наприклад, людині завжди приємно подумати про щось радісне, привабливе, приємне, хоч вона і усвідомлює, що дані образи скоро не будуть втілені у життя, бо на даний час не планується відповідної програми поведінки.

Активна уява представлена уявою творчою та відтворюючою. Творча уява передбачає самостійне створення нових образів, що реалізуються в оригінальних, неповторних та цінних продуктах діяльності людини.

Форми синтезування образів творчої уяви можуть бути різними.

1. *Аглотинація*, або об'єднання в одному об'єкті ознак різних предметів, що не існують поруч у повсякденному житті. Наприклад, у технічній творчості таким чином створений танк-амфібія. У фольклорі – русалка, кентавр.

2. *Загострювання ознак*. Наприклад, шаржі та карикатури.

3. *Гіперболізація* – збільшення або зменшення предмета, зміна кількісних частин предмета. Наприклад, міфологічні образи – багаторукі богині.

4. *Схематизація* – створення образів на підставі акцентування схожих рис. Наприклад, художник відтворює пейзаж на полотні, безпосередньо спостерігаючи подібну картину природи.

5. *Типізація* – виявлення найбільш суттєвого, важливого та узагальнення даних рис у конкретному образі. Наприклад, створення образу літературного персонажу.

Відтворююча уява передбачає створення образів, що відповідають опису. Наприклад, сприймання художнього тексту.

Уява як пізнавальний процес набуває великого значення у пошуках нових, оригінальних рішень в усіх галузях людської діяльності. Неабияку роль даний пізнавальний процес відіграє на ранніх етапах наукової та дослідницької діяльності, у художній творчості та мистецтві. Фантазія – необхідна умова пошуку нового, розвитку особистості, виховання творчого ставлення до навчання та праці.

ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ

1. *Поняття емоційної сфери людини. Функції почуттів. Види переживання почуттів.*

2. *Емоції та почуття. Форми переживання почуттів: емоція, настрій, афект, стрес, пристрасть.*

3. *Поняття волі. Функції волі.*

4. *Емоційно-вольова сфера та навчальна діяльність.*

Емоційна сфера людини відбиває ставлення людини до фактів, явищ та подій навколишнього світу. Якщо пізнавальні процеси становлять своєрідний інформаційний канал між людиною та навколишнім середовищем, то емоції та почуття являють собою факт ставлення до даної інформації або будь-якого явища. Звідси витікають функції почуттів:

1. Сигнальна – емоції та почуття інформують про те, що безпосередньо має значення для людини, викликає відповідну реакцію.

2. Емоція як мотив діяльності, те, що стимулює та активізує її.

3. Регуляційна. Це експресивний бік почуттів: наявність емоцій дозволяє зрозуміти, що саме відчуває людина, регулювати поведінку.

Існує чотири головних якісних емоційних стани: позитивний, негативний, амбівалентний та невизначений. Останній досить нетривалий і з часом трансформується у позитивний або негативний.

Поняття „почуття” значно ширше, ніж поняття „емоція”. Остання розглядається як одна із форм переживання почуттів, це безпосереднє переживання будь-якого почуття.

Афект – емоційний процес, що швидко оволодіває людиною, дуже інтенсивно протікає, часто характеризується змінами у життєдіяльності людини: підвищенням тиску крові, частковою втратою свідомості тощо. Афективний шок – стан пригніченості, знесилення, що оволодіває людиною після афекту.

Стрес – стан напруженості. Виникає, як правило, у ситуаціях небезпеки, фізичного та психічного перенавантаження.

Настрій – загальний емоційний стан, що впливає на психічні процеси та поведінку людини протягом тривалого часу.

Пристрасть – стійке, глибоке та сильне почуття, що визначає спрямованість активності людини, її думок та вчинків. Пристрасті часто виконують функцію мотиву діяльності людини.

Почуття, афект, стрес, настрої та пристрасть розглядаються як форми переживання почуттів.

Воля – організація та саморегуляція людиною своєї діяльності та поведінки, що спрямована на подолання труднощів при досягненні поставленої мети. Воля забезпечує виконання двох взаємопов'язаних функцій – спонукати людину до діяльності або заторможувати діяльність.

Одним із найбільш характерних проявів волі є поведінка людини у ситуації ризику. *Ризик* – характеристика діяльності при неозначеності для людини її результату та наявності припущення про негативні наслідки у разі невдачі.

Перша причина ризику – розрахунок на перемогу. Мотивація успіху у даному випадку сильніша за мотивацію запобігання невдачі. Друга – ризик заради ризику, це здатність людини підвестися над рівнем вимог ситуації, поставити мету, що перебільшує вихідну задачу.

Емоційно-вольова сфера людини завжди залишається у центрі уваги педагогів при навчанні та вихованні. Так, наприклад, завдяки почуттю здивованості людина розпочинає пильніше аналізувати, оцінювати нову ситуацію, шукати шляхи вірного вирішення проблеми. Однією із необхідних умов розвитку волі є формування відповідних мотивів навчальної діяльності.

ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА

1. *Поняття педагогіки як науки.*
2. *Найважливіші категорії педагогіки.*
3. *Поняття дидактики як теорії та методики навчання.*

Педагогіка – наука, що тісно пов'язана з психологією. Теоретичну основу педагогіки являють психологічні відомості про особливості психіки людини, закономірності протікання пізнавальних процесів, індивідуально-психологічні риси особистості. Без психологічних знань неможливо існування педагогіки як науки.

Педагогіка – наука про навчання, освіту та виховання людини на всіх вікових етапах її особистісного та професійного розвитку.

Предметом педагогіки, з одного боку, є дослідження особистості людини і розробка теорії та методики виховання як спеціально організованого педагогічного процесу. З іншого боку, сам педагогічний процес та його особливості також стають предметом дослідження педагогіки.

Педагогіка як наука вирішує такі проблеми: вивчення закономірностей розвитку і формування особистості, визначення цілей виховання, розробка змісту виховання, дослідження та розробка методів навчання та виховання.

Статус науки педагогіка отримала завдяки великій науковій праці чеського педагога Яна Коменського «Велика дидактика». Дидактика – теорія та методика навчання. На теперішній час дидактика являє собою не лише складову педагогіки як науки, а й самостійну галузь загальної педагогіки.

До найважливіших категорій педагогіки належать виховання, освіта та навчання. Найбільш значущою та широкою за змістом є категорія виховання.

Виховання можна розглядати як в більш широкому, так і в більш вузькому значенні. В широкому значенні виховання розглядається як суспільне явище, передача історичного та культурного досвіду від покоління до покоління. У вузькому значенні – це комплекс своєрідних дій та заходів, у результаті яких той, кого виховуєш, змінює своє розуміння світу, ставлення до людей та до самого себе. Мета виховання постає як очікувані зміни в конкретній людині або у групі людей.

Розуміючи виховання, перш за все, у вузькому значенні, щодо конкретних осіб, педагогічна наука розглядає його як процес, що залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів, що впливають на процес виховання, відносять: генетичні особливості та стан здоров'я людини, соціально-культурну належність сім'ї, особливості біографії. Серед суб'єктивних найважливішими вважають ціннісні орієнтири, інтереси та потреби, що існують у суспільстві; систему стосунків із соціумом, ефективність впливу виховних заходів з боку інших людей.

Розуміння виховання у широкому значенні передбачає аналіз відповідного співвідношення між трьома найважливішими категоріями педагогіки. Зокрема, виховання розглядається як найбільш містке поняття, що може бути повністю розкритим завдяки аналізу його складових – освіти та навчання.

Освіта – один із оптимальних та інтенсивних засобів входження людини у світ науки та культури. Поняття культури та освіти багато дослідників розглядають як тотожні: освіта є не що інше, як загальна культура кожної конкретної людини і за своєю суттю не може ніколи бути завершеною. Завданням будь-якої освіти є прилучення людини до культурних цінностей науки, мистецтва, моралі, права, господарства.

Освіта – поняття багатопланове. Залежно від підстав класифікації можна визначити такі головні види освіти:

– залежно від типу та якості наукових знань: біологічна, медична, економічна філологічна та ін.;

– залежно від майстерності опанування діяльності: музична, художня, технічна, педагогічна;

– залежно від масштабу освоєння культурних цінностей суспільства: національна, вітчизняна, європейська, міжнародна;

– залежно від загального рівня підготовки: неповна середня, вища та ін.

Поняття освіта та навчання близькі, але не тотожні. Поняття освіта постає як значно ширше: само по собі навчання далеко не завжди є свідченням отримання освіти. Результат навчання у значній мірі залежить від соціально-психологічних особливостей та віку тих, кого навчаєш, раціонального використання прийомів та методів навчання. Саме тому навчання можна розглядати як своєрідний засіб отримання освіти, незалежно від підстав класифікації останньої. Це відповідним чином спланована та організована діяльність.

Навчання – процес взаємодії між тим, хто навчає, та тими, кого навчаєш. Навчання – двобічний процес, учасники якого виконують кожен свої функції. Той, хто навчає, передає учню відповідні знання, навички та вміння, керує процесом оволодіння знаннями, створює умови для розвитку особистості того, кого навчає. Той, хто навчається, отримує нову інформацією, навички та вміння, проявляє ініціативу у пошуках нових знань, активно займається самоосвітою.

Навчання здійснюється завдяки спеціально організованій діяльності, що носить назву педагогічна діяльність. Педагогічна діяльність – діяльність педагога, спрямована на передачу суспільно-історичного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями. Така діяльність базується на відповідних дидактичних принципах, що являють собою теорію та методику навчання. До таких принципів належать: наочність, практична спрямованість, усвідомленість навчання. Відповідно з даними принципами можна визначити послідовні етапи процесу навчання, що були вперше описані Я. Коменським у його труді «Велика дидактика»:

– самостійність спостереження учнів;

– виконання учнями безпосередньо практичних дій, яким вони навчаються;

– використання отриманих знань та вмінь у практичній діяльності;

– вміння розповісти про результати своєї навчальної діяльності.

Виховання, освіта та навчання розглядаються як запорука розвитку особистості учнів на різних вікових етапах та етапах становлення професійної підготовки.

ДЖЕРЕЛА

1. Асмолов А.В. Психология личности. – М., 2002.
2. Выготский Л.С. Воображение и его развитие в детском возрасте. – Собр. соч., Т. 2. – М., 2000.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Там же.
4. Клепіков О.І., Кучерявий І.Т. Основи творчості особи. – К.: Вища школа, 1996.
5. Дубравська Д.М. Основи психології. – Львів, 2001.
6. Краткий психологический словарь / Под ред. Петровского А.В. – М., 1985.
7. Кузин В.С. Психология: Учебник. – М., 1997.
8. Леонтьев А.А. Язык. Речь. Речевая деятельность. – М., 1998.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1997.
10. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. – М., 2005.
11. Лозниця В.С. Основи психології та педагогіки: Навч. посібник. – К., 2001.
12. Максименко С.Д. Психологія. – К., 2007.
13. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К., 1998.
14. Немов Р.С. Общая психология. Краткий курс. – СПб.: Питер, 2010.
15. Основи психології / Під ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1999.
16. Основи психології. Навчальний посібник / Під ред. А.І. Векаріс, Ю.І. Завалевський, К.М. Левківський. – Х.-К., 2005.
17. Основи психології та педагогіки / За ред. Степанова О.М., Фіцука М.М. та ін. – К., 2003.
18. Психологія / Під ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001.
19. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под ред. Дружинина В.Н. – СПб.: Питер, 2006.
20. Психология. Учебник для технических вузов / Под ред. Дружинина В.Н. – СПб.: Питер, 2000.
21. Психология и педагогика: Учебное пособие. – М., 2002.
22. Реан А.А., Бордовская В.Н., Розум С.И. Психология и педагогика. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001.
23. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 2001.
24. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов-на-Дону, 2009.
25. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія. – К.: Либідь, 2002.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Пономарьов Олександр Стефанович

Конспект лекцій
з дисципліни

«Основи психології та педагогіки»

*(для студентів 6 курсу заочної форми навчання
та слухачів другої вищої освіти
спеціальності 7.05070203 «Електричний транспорт»)*

Відповідальний за випуск *О. О. Жигло*

Редактор *З. І. Зайцева*

Комп'ютерне верстання *К. А. Алексанян*

План 2011, поз. 223 Л

Підп. до друку 28.04.2011

Формат 60×84/16

Друк на різнографі.

Ум. друк. арк. 1,6

Тираж 50 пр.

Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011 р.